

ПЕРЕДМОВА

Людина сама обирає свій шлях у житті, а відтак і творить власну долю, констатував геніальний провидець Тарас Шевченко. Хтось мурує, хтось руйнує, хтось зазіхає на чуже. Нині, коли агресивність і руйнівні інстинкти знов загрожують катаклізмами глобального масштабу, а в Україні вже створили небачене поле напруги й збройних протистоянь, маємо віддати данину шани й поваги подвижникам, які і в часи найважчих випробувань вміли жити й працювати на благо людей. Отже, згадаємо добрим словом незабутнього Петра Тимофійовича Тронька, якому 12 липня виповнилося б 100 років.

До цієї “круглої” дати він не дожив зовсім небагато – усього 4 роки. Працював до останнього дня, жив так, ніби десь там, “нагорі” йому було гарантоване вічне безсмертя. “Безрозмірні” творчі плани 96-літнього академіка когось дивували, когось навіть дратували. Але прислухалися до них і у високих кабінетах, і у скромних апартаментах наукових установ. Адже історик-академік і Герой України в одній особі – явище унікальне.

“Путівку в життя дав мені той устрій, в якому я жив”, згадував він через багато років. Рання смерть батька і троє дітей на руках у матері змусили рано визначатися з вибором шляху. Пройшов і шахту, і службу в Єйській школі молодих льотчиків, але відчув своє покликання, коли у 21 рік у Лебедині йому судилося очолити колектив дитячого будинку. Невдовзі став комсомольським функціонером районного, потім обласного масштабу. Як найкращу пору свого життя згадував нелегку роботу у перші дні Другої світової війни на Станіславщині, участь у роботі Народних Зборів Західної України. Понад два роки був політпрацівником у діючій армії, пройшовши нелегкими дорогами війни від Сталінграда до Києва. У столиці, в яку увійшов 6 листопада 1943 р. з першими частинами Червоної Армії, почався новий етап у його житті. Робота на посаді першого секретаря міського та обласного комітетів комсомолу багато в чому визначила і нахил до роботи з людьми, і діапазон майбутніх наукових інтересів.

Перелічити у невеликому огляді бодай основні віхи становлення П.Тронька як науковця практично неможливо – упродовж восьми років він не лише пройшов усі щаблі історичної освіти, але й захистив кандидатську дисертацію, а дослідженням Другої світової війни займався, посідаючи відповідальні партійні посади й викладаючи у Київському університеті. Його головний науковий інтерес визначився раз і назавжди у 1957 р.– це була історія народного подвигу, транспонована переважно через долі молоді. Вона й стала предметом його докторської дисертації, захищеної 1968 р.

На той час коло його гуманітарних, наукових і пам'яткоохоронних ініціатив незмірно розширилося – з 1961 р. він працював на посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР, віддавши цій роботі 17 років. Безкінечно можна розповідати про його повсякденні турботи, пов'язані, зокрема, з упорядкуванням шевченківських місць у Моринцях, Кирилівці, Шевченковому, Каневі, зі спорудженням пам'ятників Великому Кобзареві у Москві, Лесі Українці, І.Франку, Г.Сковороді у Києві та на його “малій батьківщині”, з відновленням оселі-меморіалу І.Котляревського у Полтаві, з увічненням історії запорозького козацтва, зі створенням першого в Україні музею під відкритим небом у Переяславі-Хмельницькому. Далеко не всім у вищому партійному керівництві того часу було до вподоби щире захоплення заступника голови уряду українською старовиною – і хоч офіційно йому поставили на карб лише “допущену неорганізованість” і “свавільність” у визначенні спрямування меморіального комплексу запорозького козацтва на о.Хортиця, у супровідних документах фігурували значно серйозніші звинувачення, аж до того, що “елементи захоплення козацькою старовиною... здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні ілюзії і пережитки”. Петро Тимофійович не лише вистояв перед зливою звинувачень на свою адресу і перепрофілювань його дітища на звичайний філіал краєзнавчого музею, але й довів до кінця розпочату справу через кілька років, коли ідеологічний клімат у республіці зазнав змін на краще.

Хоч меморіальні проекти відбирали у заступника голови уряду багато сил і часу, все ж не вони займали чільне місце у його бурхливій діяльності. Головні його зусилля були упродовж 12 років сфокусовані навколо масштабного, безпрецедентного за складністю наукового проекту – “Історії міст і сіл Української РСР”. Започаткований у такий спосіб вихід у сферу осмислення місця й ролі територіальності у вітчизняній історії не мав на той час аналогів у світовій практиці, та й сьогодні ще дивує неординарністю підходів і дивовижною концентрацією сил майже 100-тисячного колективу ентузіастів навколо одного наукового проекту. Звернемо увагу бодай на обсяги зробленого – 26 величезних томів (14 з яких були перевидані й російською мовою) вмістили 1340 нарисів про області й міста і 8319 довідок про

центри селищних і міських рад, 620 карт і картосхем, понад 9 тис. ілюстрацій. Відзначений Державною премією СРСР 26-томний літопис здобутків народу й донині (попри зрозумілу заангажованість тиском тогочасної політики й ідеології) активно використовується у навчальному й виховному процесі. І справа тут не в обсягах і навіть не у практиці неймовірної концентрації наукових зусиль, а у тому, що в такий спосіб було започатковано новий – територіальний – вимір вітчизняної історії. До речі, П.Тронько добре відчував і незаперечні достоїнства, і відчутні вади цього масштабного проекту, до останніх днів життя озвучуючи й відстоюючи на різних рівнях ідею його перевидання на основі нових підходів.

Багатотомні наукові проекти були особливою пристрастю академіка й віце-президента Академії наук. Ініційована 1982 р. ідея Зводу пам'яників історії та культури України виходила, здавалося, поза межі можливостей тогочасної науки й видавничої справи – адже йшлося про документовану наукову біографію близько 130 тисяч пам'яток. Природно, що для підготовки такої серії знадобиться багато років. Але томи “Київ”, які завдяки наполегливості Петра Тимофійовича побачили світ, засвідчують безпрецедентно високий рівень репрезентації вітчизняної архітектурної й культурної спадщини. Робота над томами “Зводу” триває й сьогодні, хоч за умов фінансової скрути доводиться обмежуватися вміщенням на сайті Інституту історії України НАН України підготовлених текстів.

У реалізації державної програми “Реабілітовані історією”, редколегію якої П.Тронько очолив у 77 років, було об'єднано зусилля понад 300 наукових і учбових закладів та громадських організацій. Передбачалося видати 30 томів, нині цей корпус налічує вже понад 100 томів, і робота досі триває. Маємо не просто об'ємний мартиролог жертв сталінських репресій – незмірно розширено інформаційну базу наукових досліджень, створено умови для концептуалізації нових наукових напрямів і субдисциплін. А вклад П.Тронька у цю справу досі належним чином не осмислений і потребує додаткових наукових досліджень. Адже йдеться про структурування джерельно-інформаційної бази регіональних досліджень, про створення нової архівно-археографічної бази наукових пошуків, про наукову концептуалізацію краєзнавства, пам'яткознавства, бібліотекознавства, музеєзнавства, наукової біографістики і цілого ряду інших спеціальних історичних дисциплін.

Фантастична працездатність і наукова інтуїція згуртовували навколо патріарха регіоназнавства таких же небайдужих до долі культурної спадщини, як і він сам, подвижників. Назвемо тут лише кілька імен відомих діячів культури, музейників, істориків, мистецтвознавців – Б.Олійник, М.Брайчевський, О.Гончар, О.Силін, Ф.Шевченко, О.Апанович, П.Толочко. Зрозуміло, що цей список міг би бути значно довшим.

Окремої розмови заслуговує діяльність П.Тронька на ниві утвердження України як визнаного суб'єкта міжнародних – політичних, культурних, наукових – зв'язків. Як керівник урядових делегацій на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН (1965) та на “ЕКСПО-67” у Монреалі він багато зробив для пропаганди вітчизняних здобутків у гуманітарній сфері й української мови, для встановлення зв'язків з українською діаспорою у багатьох країнах світу. Упродовж майже десяти років (1979–1988) він керував роботою радянсько-чехословацької комісії істориків, провівши за цей час дев'ять її пленарних засідань, щоразу в іншій країні. Загальновизнаним, у тому числі на найвищому міжнародному рівні, є вклад Петра Тимофійовича у наукову славістику. Фактично очолюваний ним оргкомітет по проведенню у Києві у 1983 р. IX Міжнародного з'їзду славістів об'єднав зусилля майже 2 тисяч вчених з 26 держав Європи й Північної Америки. Майже всі його учасники відзначали як високий рівень теоретизації обговорюваних з'їздом проблем, так і його блискуче організаційне забезпечення. “Такої прекрасної організації, такої атмосфери не було ніде, – написав у листі до П.Тронька академік Д.Лихачов. – Це Ваш талант, Ваш людський шарм”.

На зламі двох епох, констатував академік НАН України В.Литвин, зовсім небагато людей може похвалитися визнанням їхніх заслуг “тоді” і “тепер”. Петро Тимофійович міг, бо завжди працював не заради чинів і звань, а заради добробуту народу. Зі здобуттям Україною незалежності багато що довелося переосмислювати, але П.Тронько ніколи не спокушався простою зміною “плюсів на мінуси”. Мистецтво пізнання минулого він вбачав у тому, щоб відтворювати історію такою, якою вона була, відчуючи той соціальний фон і психологічну ауру, в якій та чи інша подія відбувалася. Висвітлення історичного процесу в усій його складності й неоднозначності було його науковим кредо, і саме на цьому фундаменті вибудовувався ним каркас вітчизняної регіональної історії.

“Минуле – це коріння, з якого виростає дерево майбутнього”, не втомлювався повторювати Петро Тимофійович. Саме тому в його особистих планах на III тисячоліття так багато місця займало історичне краєзнавство. Перехід від масового аматорства у краєзнавчій справі до серйозного наукового осмислення виниклого на її основі громадського руху, створення базованої на інноваційних засадах періодизації краєзнавчих пошуків, упорядкування джерельної бази краєзнавчих досліджень на основі освоєння багатств щойно відкритих архівів, привернення суспільної уваги до відтворення раніше замовчених сторінок вітчизняної історії, підготовка навчального посібника з історичного краєзнавства – ідеї, які визначали основне коло проблем, висвітлених у його підсумковій праці “Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)”. У краєзнавстві він цінував насамперед той могутній стимул, який об'єднує

небайдужих людей навколо збереження і примноження історико-культурної спадщини, джерело формування національної самосвідомості й активізації громадянської позиції людини. Але справжньою наукою життя, доводив вчений, краєзнавство зможе стати лише за умови, якщо не спокушатиметься простою заміною плюсів на мінуси і навпаки, якщо зуміє безсторонньо відтворити ту психологічну ауру, в якій жили наші попередники. Далеко не все в радянському минулому заслуговує осуду. Покоління, що житимуть через 100 чи 200 років, саме від нас дістануть інформацію про те, чим жили, про що мріяли люди ХХ століття. Важливо, щоб ця інформація була правдивою, а про оцінки тих чи інших подій наші нащадки потурбуються самі.

Предметом нашої особливої гордості є той факт, що саме в Інституті історії України НАН України під керівництвом П.Тронька сформувалася наукова школа істориків-регіонознавців, яка нині, не задовольняючись шаблонами, вибудовує каркас по суті нових субдисциплін – історичної регіоналістики, історичної урбаністики, історичної лімології. Йдеться насамперед про фронтальне осмислення непростих реалій сучасного регіоналізму, регіональної ідентичності, розробку основ “кордонної стратегії” держави. Відбувається активний процес перегляду співвідношення просторово-часових парадигм в історичних дослідженнях, усієї системи центр-периферійних відносин, створюється науковий фундамент для майбутніх реформ територіального устрою.

Більшою мірою висвітлена, переважно зусиллями вітчизняних краєзнавців, подвижницька діяльність П.Тронька на ниві пам’яткоохорони й музейництва. Очолюючи упродовж 22 років правління Українського товариства охорони пам’яток історії і культури, відродивши з небуття Спільку краєзнавців, Петро Тимофійович не тільки вніс визначальний вклад у розробку теорії й методології пам’яткоохоронної справи, але й ініціював реалізацію таких масштабних проєктів, як Музей архітектури і побуту, Музей Великої Вітчизняної війни, меморіальний комплекс на о. Хортиця, тощо. Уже на схилі років йому пощастило очолити Комісію з питань відтворення видатних пам’яток історії і культури при Президентові України й відповідний фонд ім.О.Гончара. Наслідком цієї роботи стало відродження Успенського собору Києво-Печерської Лаври та постання з небуття Михайлівського Золотоверхого собору.

Усі, хто добре знав Петра Тимофійовича й постійно з ним співпрацював (а таких по всій Україні налічувалися тисячі), не втомлювалися дивуватися його молодечому азарту, фанатичній працездатності, науковій ерудиції, дбайливій турботі про наукову зміну. На його особистому рахунку – участь у десятках ним же ініційованих наукових конференцій, соціальних наукових програм для дітей та юнацтва, редагування кількох наукових журналів. “Що ми залишимо на-

щадкам?” – ця проблема турбувала його найбільше, і навряд чи чийсь внесок у забезпечення духовного зв’язку поколінь був співставний із внеском Героя України Петра Тронька.

Безперечно, П.Т.Тронько – жива легенда нашої історії. Це людина-епоха, яка випередила свій час, яка навчилася мислити глобальними категоріями і для якої, здавалося, немає нічого неможливого. Він уособлював кращі якості науковця – допитливість, подвижництво, ерудицію, готовність ділитися своїми знаннями з іншими. Відомий державний і громадський діяч, знаний у державі вчений-історик, людина високої і благородної вдачі залишиться назавжди в історичній пам’яті українського народу. Віддамо ж належне його багаторічній подвижницькій праці й будемо гідними пам’яті про нього – справжнього гуманіста нашого часу.

Валерій Смолій